

HUMANISTA TÖRTÉNETÍRÁS ÉS NEOLATIN IRODALOM A 15–18. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

SZERKESZTETTE
BÉKÉS ENIKŐ – KASZA PÉTER – LENGYEL RÉKA

MTA
Bölcsészettudományi
Kutatóközpont
Irodalomtudományi
Intézet

A 20. század közepétől az Európa-szerte a latin gyökerekhez kapcsolódó, közös műveltségbeli alapok megállapítására irányuló törekvések magukkal hozták a neolatin kutatások általános kibontakozását és elterjedését. E stúdiumok az utóbbi években Magyarországon is örövendetes lendületet vettek, egyre többen és egyre szélesebb tárgykörben foglalkoznak idehaza a neolatin irodalomhoz tartozó szövegekkel. Ezt felismerve, a „Hungaria Latina” Magyar Neolatin Egyesület a szorosabb és főleg rendszeresebb szakmai együttműködés elősegítése érdekében 2013 őszén a neolatin tanulmányoknak szentelt konferenciasorozatot indított. A két-évente megrendezendő tanácskozások a szervezőbizottság tervei szerint minden alkalommal egy-két meghatározott témát állítanak a középpontba, és az eddigi eredmények számbavételén túl hozzájárulnak új kutatási irányok kijelöléséhez, fontos és kevésbé kutatott források, forráscsoportok feldolgozásához.

A borítón Virgil Solisnak az Ovidius *Metamorphoses* c. műve 1581-es frankfurti kiadásához készített, Kliót ábrázoló metszete látható

A Szepesség Istvánffyja?

Johannes Jantschius történeti munkája (*Bellum Hungaro-Turcicum*)

Régóta ismert az a fellendülés, amelyet a tizenöt éves háború eseményei nyomán a latin nyelvű hazai történetírásban bekövetkezett.¹ Ebben a korszakban született Johannes Jantschius iglói lelkésznek, a szepességi evangélikus lelkészi testvérület seniorának (1590–1599) műve, a *Török–magyar háború* (*Bellum Hungaro-Turcicum*) is, amely a címben foglaltaknak megfelelően a nagy konfliktussorozat 1593 és 1598 közti fejleményeit örökítette meg. A 1599-ben befejezett, százötven oldalas munka ugyan nem került be a hazai historiográfia kánonjába, ám Bartoniek Emma a magyarországi történetírás 16–17. századi történetéről írott alapvető jelentőségű összefoglalásában így méltatta: „Jantschius évkönyvszerű beosztása ellenére is kerek, folyamatos, egységesen megkomponált előadást nyújt, nagy műveltségről, jó ízlésről, helyes politikai érzékről tanúskodó, józan, realisztikus felfogással, történelemszemlélettel, igen szép stílussal. Ítéletektől általában véve tartózkodik, s rövid művét valami higgadt, mondhatni optimista, derűs harmónia hatja át. Határozottan Istvánffyra emlékeztető íróegyénség és temperamentum. [...] Művét legtalálóbban úgy jellemezhetjük, hogy az szép humanista történetírói alkotás.”² Ez a méltatás serkentett minket először arra, hogy a munkával behatóbban foglalkozzunk.

Bartoniek ugyanakkor határozottan szembeállította Jantschiust műve folytatójával, Stephan Holtzmann (Xylander) szepesváraljai lelkésszel, aki a nagy háború 1599 és 1606 közötti eseményeit írta meg, nagyobb hangsúlyt fektetve a felső-magyarországi történésekre. Xylandernek a monográfia szepességi fejezetében a babonás évkönyvező szerepe jutott, míg Jantschiussal kapcsolatban a történész azt emelte ki, hogy a lelkész-történetíróknál szokatlan módon az eseményeket földi és nem isteni okokra vezeti vissza. A vélemény értékéből levon az, hogy monumentális összefoglalásán számos kedvezőtlen körülmény között dolgozó Bartoniek Emma az eredeti kéziratokhoz nem fért hozzá. Jantschiusról tett megállapításai ezért is viselik magukon két szerkesztési fázis nyomait. Úgy tűnik, hogy a másolatok alapján kezdetben csak az 1598. évre vonatkozó részletét ismerte a szövegnek,³ és később fedezte fel a korábbi időszakot tárgyaló nagyobb részt. Mielőtt a mű és kéziratai elemzésébe fognánk, érdemes röviden megismerkednünk magával a szerzővel.

¹ Jelen tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

² BARTONIEK Emma, *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1975, 146.

³ BARTONIEK, *i. m.*, 147.

Johannes Jantschius, avagy Johann Jantschi valamikor 1540 és 1545 között született az alsó-magyarországi Zólyomlipcsén (Slovenská Ľupča/Liptsch).⁴ Tanulmányait előbb szülőhelyén, majd a körmöcbányai gimnáziumban végezte. 1560 és 1562 között, Andreas Winckler (1498–1575) rektorsága alatt, a boroszlói Elisabethanaeum akadémiai gimnázium diákja volt. Magyarországra visszatérve 1562-től 1566-ig Turócszentmártonban tanult, valószínűleg azért, hogy a kor értelmiségi szokásainak megfelelően a szlovák nyelvet is elsajátítsa. 1566 és 1570 között pedig a bártfai gimnáziumba járt, Thomas Fabri rektor diákjaként. 1570. szeptember 25-én beiratkozott a wittenbergi egyetemre, ám végül nem töltött sok időt egyetemi tanulmányokkal, mert szűk egy évvel később, 1571. augusztus 26-án Wittenbergben egy bártfai lelkészi (minden bizonnyal: segédlelkészi) állásra ordinálták. A bártfai származású, később Augsburgban letelepedő Georg Henisch (1549–1618) ebből az alkalomból Lipcsében egy alkalmi nyomtatványt is megjelentetett, a diáktársat búcsúztató versekkel.⁵

Jantschiust otthon alaposan kikövezett út várta. Kevéssel hazatérte után, 1571 őszén vagy telén feleségül vette az egykori Radaschin (Radošin) Mihály⁶ (1510–1566)

⁴ Johann Samuel KLEIN, *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften Evangelischer Prediger in allen Gemeinden des Königreiches Ungarn*, I, Leipzig und Ofen, 1789, 131–132; HRADSKÝ József, *A XXIV királyi plébános testvérelete (XXIV regaliū plebanorum fraternitas) és a reformáció a Szepességen*, Miskolc, 1895, 191–192, 298; SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, V, Bp., 1897, 412–413; JOZEF KUZMÍK, *Slovník autorov slovenských a so slovenskými vzťahmi za humanizmu*, I, Martin, Matica Slovenská, 1976, 326–327; WIX Györgyné, *Régi magyarországi szerzők, I, A kezdetektől 1700-ig*, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 2007, 381. – A tanulmányaira vonatkozó adatok wittenbergi lelkészavatási életrajzából származnak, amely Magyarországon háromszor is kiadásra került. Joannes Ladislaus BARTHOLOMAEIDES, *Memoria Hungarorum, qui in alma condam Universitate Vitebergensi a tribus proxime concludendis seculi studia in ludis patriis coepit confirmarunt*, Pesthini, Joannes Thomas Trattner, 1817, 52–53; SZLÁVIK Mátyás, *A Wittenbergben ordináltak anyakönyve 1560–1572*, Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok, 41 (1898)/54, 831; STROMP László (kiad.), *Magyar evangélikus egyháztörténeti emlékek a tótrónai és blatniczai Prónay nemzetiség acai levéltárából és könyvtárából*, Bp., 1905, 41.

⁵ Georgius HENISCH, *προπετυτικὸν reverendo viro, eruditione et pietate ornato, Iohanni Iantschio Lipschensi, ex inclita Academia Vitebergensi in patriam redeunti, scriptum a Georgio Henischio Barthano Pannonio. Addita sunt epithalamia scripta in honorem nuptiarum eiusdem et pudicissime virginis Annae, reverendi viri Michaelis Radaschini pastoris ecclesiae Bartphensis superstitis patris filiae, Lipsiae, 1571.* (RMK III 5340.) Csepregi Zoltán tévesen azt írja, hogy Radaschin lánya Lipcsébe ment férjhez, vö.: CSEPREGI Zoltán, *A reformáció nyelve: Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálata alapján*, Bp., Balassi Kiadó, 2013 (Humanizmus és Reformáció, 34), 319 (95. jegyzet). – Georg Henisch személyére: SZINNYEI, i. m., IV, 699–701; KUZMÍK, i. m., I, 283–285; WIX, i. m., 338; GUITMAN Barnabás, *A bártfai reformációs első évtizedei és kapcsolatrendszere* (Kéziratok doktori értekezés), Piliscsaba, 2009, 106–107; ill. www.deutsche-biographie.de

⁶ KLEIN, i. m., 331–346; KUZMÍK, i. m., II, 604; GUITMAN, i. m., 87–88, 111–112.; CSEPREGI, i. m., 318–319. – A tengermelléki horvát Radaschinusnak a magyar szakirodalomban gyakran feltűnő magyaros Radácsi alakja félrevezető, hiszen a bártfai lelkész nem a Sáros megyei Radácson született, semmi köze a szlovákjuk faluhoz. A „Radácsi” formát ezért, esetleges kora újkori használatát sem tekintetbe véve, feltétlenül kerülendőnek tartjuk.

bártfai lelkész (1544–1566) és ötvárosi esperes leányát, Radaschin Annát. 1580. március 16-án már zólyomi lelkész volt, ugyanis az alsó-magyarországi bányavárosok körmöcbányai zsinatán ebben a minőségben szerepelt a Formula Concordiae aláírói között.⁷ 1582 és 1601 között a szepességi Iglón (Zipser Neudorf/Spišská Nová Ves) működött lelkészként.⁸ 1583. november 5-én Odorinban a szokásos módon felvettek a huszonnégy szepességi város lelkészi testvérületébe, amelynek 1585 körül Matthaeus Hertellel együtt conseniora is volt. Egyházi karrierje csúcsára érve 1590. november 13. és 1599. augusztus 26. között ő töltötte be a testület seniori (esperesi) tisztségét. Működése alatt többször is megpróbált lemondani funkciójáról, sikertelenül. Az 1580–90-es évek szepességi egyházi belharcaiban Caspar Pilcius és Sebastian Ambrosius Lahm mellett a kriptokálvinisták egyik vezéralakjaként említik.⁹ 1600. november 22-én hunyt el abban a nagy szepességi pestisjárványban, amely egy egész értelmiségi generáció végét jelentette.¹⁰

Ami Jantschius irodalmi működését illeti, az nem haladta meg a kor képzett egyházi elitjénél szokásos mértéket. Néhány közepesnek tekinthető alkalmi költemény szerzője. 1591-ben ő is szerepelt egy verssel abban a görlitz-i antológiában, amelyet a „kriptokálvinista” (melanchthoniánus) irányultságú szepességi lelkészek az ismert boroszlói humanista, Jakob Monau/Monavius (1546–1603) magyarországi látogatásának tiszteletére állítottak össze.¹¹ 1595-ben a Johann Kraus lublói udvarbíró feleségének halálára kiadott gyásznyomtatványban is megjelent egy költeménye, szintén kriptokálvinista kollégák társaságában.¹² Egy harmadik verse az idősebb

⁷ BREZNYIK János, *A selmechányai ágostai hitvallású evangélikus egyház és lyceum története I.*, Selmechánya, Joerges Ágoston özvegyénél, 1883, 245. – A zólyomi lelkész és az iglói Jantschi azonosságát a régebbi irodalomban többen is bizonytalannak vagy kétségesnek tartották (BARTHOLOMAEIDES, *i. m.*, 52; STROMP, *i. m.*, 41), de tévesen, az életrajzi lexikonok pedig megkerülték a kérdést. A két személyt nemrég meggyőzően kötötte össze: SEBŐK Marcell, *Humanista a határon: A késmárki Sebastian Ambrosius története*, Bp., L'Harmattan, 2007, 89.

⁸ MÜNNICH Sándor, *Igló királyi- és bányaváros története*, Igló, Igló Város Tanácsa, 1896, 239.

⁹ A szepességi kriptokálvinizmusról általában: BRUCKNER Győző, *A reformáció és ellenreformáció története a Szepességen, I (1520–1745)*, Bp., Szepesi Szövetség, 1922, 126–149. Sebők Marcell könyvében már Jantschius szerepére is kitér: SEBŐK, *i. m.*, 172, 314.

¹⁰ „Matricula Molleriana” [utólagos cím]: A XXIV szepesi város lelkészi testvérületének jegyzőkönyve 1520–1606. A Késmárki Evangélikus Líceum Könyvtárában. (Kežmarská lyceálna knižnica) Mikrofilmen: Lőcsei Állami Levéltár (Štátny archív v Levoči) Mikrofilmgyűjtemény A 3. tekercs, 85. (A továbbiakban: *Molleriana*); KLEIN, *i. m.*, 132; SEBŐK, *i. m.*, 280–281.

¹¹ *Carmina gratulatoria de felici in Scepsum adventu [...] Jacobi Monavii patricii Vratislaviensis etc. scripta ab aliquot amicis et iisdem procurantibus edita, Gorlicii, 1591.* (RMK III. 813.) A látogatásról: SEBŐK, *i. m.*, 209.

¹² *Memoriae nobilis, pudicissimae et lectissimae matronae Annae Wolkensteiniae [...] Iohannis Kravssii arcis Lublo et XIII oppidorum provisoris integerrimi etc. conjugis [...] Gorlicii, 1595.* (RMK III. 854.) A humanista műveltségű Kraus szintén a szepességi kriptokálvinista értelmiségi kör oszlopos tagja volt. SEBŐK, *i. m.*, 327.

Darholcz Kristóf halálára kétéves késéssel kiadott kis kötetben látott napvilágot, 1602-ben, posztumusz.¹³ Egyetlen kiadott prózai műve az a hosszú, 1598. június 30-án kelt esperesi körlevél, amelyben Jantschius a confraternitas fennállásának 300. évfordulója alkalmából, és erősen támaszkodva a lőcsei krónikahagyományra, röviden ismertette a testvérület történetét. (A forrást 1669-ben egy kései utódja, Daniel Klesch szepesolaszi lelkész és esperes jelentette meg.¹⁴) Az iglói lelkész főművének tehát egyértelműen a most elemzendő krónikát tarthatjuk, amely nem más, mint a testvérületi anyakönyv egyik alkotórésze.

A 13. századi eredetű, a szepesi prépost fennhatósága alatt álló papi testvérület a Szepesség németek lakta részének huszonnégyszáz városias települését fogta össze, nagyfokú, de nem teljes átfedésben, a „24 királyi város” néven emlegetett világi autonómiával. Zsigmond király az utóbbi huszonnégyszáz helységből 1412-ben tizenhármat elzalogosított Lengyelországnak, és ezzel a testvérület tagságának egy jelentős része is (11 gazdag és tekintélyes mezőváros) lengyel fennhatóság alá került. Köztük volt a jelentős bányászati és kereskedelmi központ, Jantschius későbbi szolgálati helye, Igló is. Bár a „huszonnégyszáz királyi város” mint világi szervezet a Szepesség sajátos megosztása nyomán felbomlott, a testvérület meg tudta őrizni egységét, és a reformáció évszázadában evangélikus esperességgé alakult, amely azonban számos téren továbbra is elismerte a területen püspöki jogkört gyakorló szepesi prépost fennhatóságát.¹⁵

A testvérület mai ismereteink szerint a Jagelló-kortól vezetett jegyzőkönyvet. Ez részben számadáskönyv volt, amelyben a szervezet bevételei és kiadásai szerepeltek, másrészt az egyházi gyűlések jegyzőkönyveként szolgált. Mivel az üléseken került sor a tagok felvételére is, ezért a forrást sokszor anyakönyvként (matricula) említik. A jegyzőkönyvbe bemásolták a testvérület alapszabályait és legfontosabb kiváltságleveleit is. Mindig az aktuális senior vezette, mégpedig saját kezűleg. A 16–17. század eseményeit és adatait három anyakönyv örökíti meg. (Mivel Bartoniek Emmát a Széchényi Könyvtárban található, az eredeti kötetthátárokat átlépő 18. századi másolati példányok összezavarták, ő csak két darabról írt,¹⁶ és ez a hibás információ a szakirodalomban is elterjedt.)

¹³ *Epicedia in praematurum obitum generosi domini Christophori Darholtz de Finta etc. ab aliquot doctis ac piis viris conscripta, cura et industria generosi domini Andreae Mariassi, Bartphae, 1602.* (RMNy 882. = RMK II. 317.) – A Régi Magyarországi Nyomtatványokban és Wix Györgynénél e kiadvány miatt szerepel tévesen 1602 utáni halálozási dátum. Az 1602. július 25-én kelt előszó nem említi Darholcz halálának időpontját. A versszerzők között egyébként az a Sebastian Ambrosius Lahm is szerepel, aki szintén 1600-ban hunyt el.

¹⁴ Daniel KLESCH, *Catalogus presbiterorum Scepusiensium [...]*, Bartphae, 1669. (RMNy 3506. = RMK II. 1163.) Benne (6–8.): Joannes JANTSCHIUS, *Currentes literae ad XXIV. regales emissae a [...] Johanne Janschio seniore et pastore Iglouiensi Scepusii anno 1598.* A körlevélről: HRADSKY, *i. m.*, 32–36.

¹⁵ HRADSKY, *i. m.*, 30–70; SEBŐK, *i. m.*, 82; BRUCKNER, *i. m.*, 149–157.

¹⁶ BARTONIEK, *i. m.*, 145.

Matricula Molleriana/ Vetus 1519–1605.
<i>A Késmárki Líceum Könyvtára</i> [Kežmarská lyceálna knižnica] (977 oldal)
Lorenz Hylbrand esperes (1519–1522) kezdte el, de Georg Moller senior (1528–1544), nagylomnici, szepesbéla, majd lőcsei pap nevét viseli, aki 1528-tól 1546-ig vezette ¹⁷
Matricula Xylanderiana/Jantschiana 1598–1606.
<i>A Lőcsei Evangélikus Egyházközség Levéltára</i> [Archív evanjelického a. v. cirkevného zboru v Levoči] (75 folio)
Johann Jantschi esperes (1590–1599) kezdte el vezetni, rajta kívül csak az 1611 és 1615 között működő senior, Stephan Holtzmann (Xylander) írt bele.
Matricula Goltziana/Nova 1605–1673.
<i>A Szepesi Püspökség Levéltára, Szepeskáptalan</i> [Archív Spišského Biskupstva, Spišská Kapitula] (671 oldal)
Joachim Goltz esperes (1602–1607), iglói lelkész kezdte el vezetni, az ő nevét viseli

A három kötetet tehát három különböző intézményben őrzik, ami hányatott sor-suk következménye. Christoph Klesch, az evangélikus testvérület jegyzője a szervezet legfontosabb iratait és anyakönyveit 1674-ben az üldöztetés elől a Német-római Birodalomba menekítette, végül 1702-ben a weimari hercegi könyvtárban helyezte őket letétbe. 1775-ben kerültek csak vissza Magyarországra, és a hazatért iratanyag feletti vita lezárásaként került végül a sorozat nagy 17. századi kötete, a Matricula Goltziana a testvérület több más iratával együtt Szepeskáptalanba.¹⁸ Az anyakönyvekről (különösen a 18. század végétől) számos másolat és kivonat készült, amelyek az eredeti kötet-határokat nem mindig vették figyelembe.

Már Georg Moller esperesnek (1528–1544), a reformáció makacs ellenfelének (végül hívének) idejében megjelentek történeti jellegű részletek,¹⁹ rövid narratív források is a jegyzőkönyvben, ám ezek általában alárendelt szerepet játszanak a praktikus funkciójú bejegyzések mellett. Az egyetlen kivételt éppen Johannes Jantschius és Stephan Xylander esperesek hozzájárulása jelenti, akik az anyakönyv ürügyén valójában történeti művet írtak. Jantschius a maga krónikáját a Mollerianában kezdte el megörökíteni (p. 698–826.), az 1593 és 1597 közötti események itt kaptak helyet, majd mikor a Molleriana csaknem teljesen betelt, 1598-ban megnyitotta a jegyzőkönyvi sorozat Matricula Jantschiana/Xylanderiana néven említett középső kötetét.²⁰ Úgy tűnik,

¹⁷ A matrikula, részben a szepességi egyházi viharok miatt, 1544 után is Mollernél maradt. Erről bővebben: CSEPREGI, i. m., 204–208.

¹⁸ HRADSKÝ, i. m., 96.

¹⁹ Georg Moller az esperesi tisztról való lemondásával közel egy időben, 1544 tavaszán átállt a protestáns oldalra. CSEPREGI, i. m., 204–207.

²⁰ *Codex chronologicus fraternitatis XXIV regalum* (a belső kötéstáblán)/ *Matricula XXIII regalum pastorum pastorum, anno domini MDXCVIII.* (a kötésen arany betűkkel)/ „Matricula Jantschiana/Xylanderiana”

hogy eredetileg az előző anyakönyv rendes folytatásnak szánta. A Jantschianában azonban végül egyetlen egyházi ülés vagy elszámolás sem kapott helyet, hanem kizárólag az iglói lelkész krónikájának 1598. évre vonatkozó rövidke része (f. 1–7.), illetve Stephan Xylander szepesváraljai lelkész által írott folytatása (f. 8–75.), ahogy ezt a kézirat Xylander kezétől származó belső címe („Codex chronologicus”) is jelzi. A Molleriana helyett végül a testvérület egy 17. század eleji esperese, Joachim Goltz iglói lelkész kezdett 1605-ben új, lényegében azonos szerkezetű anyakönyvet, amelyet egészen az 1670-es évek erőszakos szepességi ellenreformációjáig vezettek.

Jantschius Bartoniek Emma által szép humanista alkotásként méltatott 153 oldalas munkája a tizenöt éves háború magyarországi és erdélyi eseményeit mutatja be. A horvát hadszíntér látványosan kimarad belőle, viszont mint lengyel fennhatóság alatt működő lelkészt határozottan érdeklik a lengyelországi történések: a III. Zsigmond király által 1595-ben összehívott krakkói szejm, amely a törökellenes összefogás ellen szavazott, és az 1595 augusztusában Thornban összegyűlő evangélikus zsinat, amelynek ráadásul a nagy háborúhoz sem volt köze. Bár alcíme szerint az 1599. évig megy el, valójában 1599-es évszám alatt 1598-as eseményeket ismertet, például Várad török ostromát.²¹ Helyi, regionális híreket egyáltalán nem találunk benne, tehát jellegében határozottan elüt a kora újkori szepességi történetírás szokásos darabjaitól.

Az írás fázisai teljesen világosak, Jantschius 1594 tavaszán, egy lemondási kísérlete kapcsán próbálta először lezárni a feljegyzéseket, még fel is szólította utódját a krónika folytatására, ám újráválasztották.²² A második, hosszabb szakaszt 1598. július 2-án zárta le, szintén az utódhoz intézett nyomatékos kéréssel,²³ majd miután a testvérület ismét bizalmat szavazott neki, a harmadik adagot, az 1598. év anyagát már az újabb kötetbe vezette be, valószínűleg esperesi működése utolsó évében, 1599-ben befejezve a munkát. Főleg ez a szakaszosság okolható a szövegben található tartalmi ismétlése-

(szakirodalmi elnevezés). Autográf kézirat. Lőcsei Egyházközség Levéltára (Archív evanjelického a. v. cirkev-ného zboru v Levoči) Senioratsarchiv B /I-1. (A továbbiakban: Jantschiana). – Jantschiusnak a kötet elején található bejegyzése: „Iohannes Iantschius, qui officium senioris in fraternitate XXIV regalium, quod per annos 8 sustinuerat resignaturus, volumen hoc, postquam omnes bellicam scribendo historiam chartas explevisset mundas, quae supererant in veteri matricula per Laurentium Hillbrandt tum in Iglo ecclesiae pastorem et huius fraternitatis seniore septimum abhinc antecessorem ordinata, conficiendum curavit, fido et sincero pectore et successoribus suis in senioris officio, et omnibus, qui inclutae huius Fraternitatis membra vel iam sunt, vel deinceps erunt, commendatum esse cupit. [...] 1598. július 6. *Jantschiana*, f. 1v.

²¹ *Jantschiana*, i. m., f. 5v–7v.

²² *Molleriana*, i. m., 699; illetve 1594. június 21-i újráválasztásáról: *Uo.*, 700–701. Az illyésfalvi (1594) és szepesszombati (1595) éves egyházi gyűlések leírása (p. 700–706.) ugyan megszakítja a krónikaszöveget, ám Jantschius világosan elválasztja ezt történeti művétől, amelyet a 707. oldalon „Continuatio historiae bellicae” címmel kezd újra.

²³ „Res gestas Ianus conscripsit Iantschius istas, / Has, bone Successor, consule, quaeso, boni. / Evenient quae post studio contexe fideli, / Sed tibi ad hoc Pylios det Deus ipse dies. – Absolutae Novocomii 2. Iulii anno nati in carne filii Dei MDXCVIII.” *Molleriana*, i. m., 826, illetve az új kötet elején szereplő, fentebb idézett azonos keletű szöveghelyet: *Jantschiana*, i. m., f. 1v.

kért: Esztergom és Hatvan 1594. évi sikertelen keresztény ostromai például kétszer is szerepelnek a krónikában, egyszer az első fázisban, rövidebben, majd a második fázisban hosszabban.²⁴ A szépírási szöveget Jantschius a margóra írt alcímekkel és megjegyzésekkel tagolta, majd ezeket a teljes Molleriana széljegyzetelése közben Stephan Xylander is kiegészítette néhányval. Jellemző, hogy az iglói lelkész a dátumokat sok esetben a régi naptár szerint is megadta, amit a kriptokálvinistáknak a Gergely-naptárral szembeni általános idegenkedése tesz érthetővé.²⁵

A krónika a maga teljességében kiadatlan, egy rendkívül rövid kivonatot viszont közölt belőle Karl Wagner az *Analecta Scepusii sacri et profani* szepességi elbeszélő forrásokat tartalmazó második kötetében (1774).²⁶ Ha azonban ezt a kivonatot szemügyre vesszük, kiderül, hogy Wagner (vagy az a személy, akitől a kivonatot kapta) csak a Mollerianából merített, a *Bellum Hungaro-Turcicum* 1598. esztendőre vonatkozó szakaszát nem ismerte.

Mint minden más történetírói alkotás esetében, úgy itt is először a források kérdését kellett tisztáznunk. Mivel Jantschius a háborúról szóló művét, a konfliktus színtereitől távol, a szepességi Iglón írta, kezdettől világos volt, hogy kevés információhoz juthatott személyesen vagy első kézből, és leginkább nyomtatványokra építhetett. A nyomozást tehát a nyomtatott előzmények felkutatásával kezdtük. A 17. századi magyarországi történetírók által használt standard művek közül három eleve nem jöhetett szóba, mert ezek néhány évvel a krónika befejezése után jelentek meg:²⁷

Hieronymus Ortelius: *Chronologia oder Historische Beschreibung aller Kriegsempörungen und Belagerungen in Ungarn auch in Sibenbürgen von 1395*, Nürnberg, 1602.

Nikolaus Reusner: *Rerum memorabilium in Pannonia sub Turcarum imperatoribus a capta Constantinopoli usque ad annum MDC bello militiaque gestarum narrationes*, Frankfurt, 1603.

Caspar Ens: *Rerum Hungaricarum historia IX libris comprehensa*, Köln, 1604.

Maga a szerző a szövegben két forrást említ név szerint. A Kosáry-bibliográfia és az Apponyi-gyűjtemény katalógusának átnézése, illetve intenzív internetes keresés

²⁴ *Molleriana, i. m.*, 695–697, 710–713, 717–723.

²⁵ SEBÖK, *i. m.*, 135–148.

²⁶ CAROLUS WAGNER (kiad.), *Analecta Scepusii sacri et profani, II. pars, complectens scriptores rerum Scepusiacarum, quibus accedunt inscriptiones templorum Scepusiensium*, Viennae, Joannes Thomas de Trattnern, 1774, 270–276. A Matricula Mollerianából készített kivonat (Synopsis rerum Scepusiensium seculi XVI, quas seniores fraternitatis XXIV regaliū parochorum literis consignarunt, 189–277. oldal) része. Wagnernek erről a forráskiadványáról: MILOTA MALOVECKÁ, *Karol Wagner 1732–1790: Historik Spiša a Šariša*, Prešov, Vydavateľstvo Michala Vaška, 2009, 129–150.

²⁷ Istvánffy Miklós például valószínűleg használta Nikolaus Reusner 1603-ban megjelent gyűjteményét. NAGY GÁBOR, *Vicissitudines: Előkészület Istvánffy Miklós Historiaeja kritikai kiadásához* (kéziratok doktori disszertáció), Miskolc, 2005, 15.

után ezt további tizenegy tétellel tudtuk bővíteni.²⁸ Végeredményben a szöveg mintegy kétharmadának forrásait egyértelműen azonosítani lehetett, csak néhány homályos szakasz maradt, mint például a mű első szerkesztési fázisa, benne az 1593. évi füleki ostrom leírásával, és a Xyländerianában lévő szöveg egy része. A Jantschius által használt művek a megjelenés időrendjében a következők:

1. George Buchanan (1506–1582): *Paraphrasis Psalmorum Davidis poetica*, Straßburg, 1566. (az első kiadás, nagyon sok kiadása) – két zsoltárparafrázisát idézi, a szerző megnevezése nélkül
2. Philipp Lonitzer (megh. 1599): *Chronicon Turcicorum*. Frankfurt am Main, 1578 és 1584. – egy, a török katonaság nagy fegyelméről szóló anekdotát merít belőle
3. Leonhard Krenzheim (1532–1598): *Coniecturae piae de impendentibus in Ecclesia et imperiis horum temporum mutationibus et calamitatibus*, Görlitz, 1578, 1580 és 1583. – Az első, 1594-ben lezáruló szerkesztési szakasz legvégén szerepel, annak egyetlen ismert forrásaként. (A szerző kriptokálvinista liegnitzi szuperattendens.) Jantschius egy jóslatot idéz a könyvből, a szerző nevét is említve, a török (Magóg) hatalmának végső bukásáról.
4. Johannes Löwenklau (1541–1594): *Historiae musulmanae Turcorum, de monumentis ipsorum exscriptae libri XVIII*, Frankfurt am Main, 1591. – A rejtélyes Mátyás-kori humanista, a ferrarai Antonius Torquatus prognosticonjának egy változatát, illetve Laurentius Miniatisensis 15. századi konstantinápolyi szerzetes egy jóslatát meríti belőle.
5. David Chytraeus (1530–1600): *Chronicon anni MDXCIII, MDXCIII et initii MDXCV*, Lipcse, 1595. – Az 1594–1595. év eseményeinek, tehát a második szerkesztési szakasznak egyik legfontosabb forrása.
6. David Chytraeus (1530–1600): *Memorabiles aliquot eventus anni proxime elapsi MDXCV*, [hely nélkül], 1596. – Az 1595. évi thorni zsinat esetében, amely a *Chronicon* annában már nem szerepel, Jantschius biztosan ezt használta.
7. Michael von Isselt (1530/1540–1597): *Mercurius Gallobelgicus*, Tomus II. (1593. júl. – 1594. aug.) Köln, 1595. – Az 1594. évi adatok esetében kimutatható használata
8. Michael von Isselt (1530/1540–1597): *Mercurius Gallobelgicus*, Tomus III. (1594. aug. – 1595. dec. A függelékben 1596. júniusig) Köln, 1596. – Az 1594. és 1595. évi események leírásának legfontosabb forrása. Az egyetlen olyan elbeszélő forrás, amelyre maga Jantschius is hivatkozik.
9. Nikolaus Reusner (1545–1602): *Selectissimarum Orationum et Consultationum de Bello Turcico Variorum et Diversorum Auctorum Volumina Quatuor*, Lipcse, 1596. – Innen veszi át Jantschius az 1595. évi krakkói szejmen elhangzott beszédekét, és a III. Zsigmond

²⁸ KOSÁRY Domokos, *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába*, I, Bp., Közkutatásügyi Kiadó-vállalat, 1951; Alexander APPONYI, *Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften*, neubearbeitet/ herausgegeben von József VEKERDI, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 2004; ill. további támpontként: TÓTH Sándor László, *A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború*, Szeged, Belvedere Meridionale, 2000.

- lengyel királyhoz címzett verseket, köztük Szokoli Miklósnak a szakirodalomban ismert, Wagner kivonatában is szereplő versét.
10. Nikolaus Gabelmann (megh. 1596): *Mansfeldiana militia Hungara*, Frankfurt, 1597. (App. H. 613.) – Jantschius a Mansfeld 1595-ös halálára vonatkozó részeket veszi át innen, illetve a visegrádi ostromleírás egy részét
 11. Theodorus de Bry (1528–1598): *Pannoniae historia chronologica*, Frankfurt 1598. (App. H. 1925.) – Jantschius innen emel át egy török jóslatot az Oszmán Birodalom bukásáról (bilingvis szöveg), illetve Alfonso Carillo és egy erdélyi főúr leveleit Báthory Zsigmond 1595 őszén vezetett havasalföldi hadjáratáról
 12. Kaspar Frank: *Ode encomiastica de auspiciatissima nocte, qua Iaurinum, arx munitissima recuperata est*, Vizsoly, 1598. (RMNy 844.) – Innen származik a Győr 1598. évi visszafoglalása kapcsán idézett vers. Mivel Frank az iglói lelkész személyes ismerőse volt, a költeményt megkaphatta kéziratként is. Egy Melchior von Redern tiszteletére írott versét is idézi, amelyet azonban Buchholzer a sziléziai Hieronymus Treutlernek (1565–1607) tulajdonít.
 13. Abraham Buchholzer (1529–1584): *Index chronologicus*, Görlitz, 1599. – Az utolsó szerkesztési szakasz (1598. év) eseményeit illetően az egyetlen ismert forrásunk. Győr visszafoglalása, Buda keresztény, illetve Várad török ostroma kapcsán Jantschius őt használja.

A listából kiderül, hogy Jantschius a korszak legnépszerűbb latin nyelvű történeti műveire támaszkodott, különös súllyal két, folytatásokban megjelenő kortörténeti munkára, a németalföldi származású kölni katolikus pap, Michael von Isselt, írói álnévén Jansonius (megh. 1597) *Mercurius Gallobelgicus*ára, valamint a rostocki evangélikus teológus és történetíró, David Chytraeus (1530–1600) egyik krónikájára.²⁹ Olyan kommersz művekre épített tehát, amelyek anyagukat német nyelvű hírláságokból merítették,³⁰ és a 17. századi *Theatrum Europaeum* funkcionális előzményének tekinthetőek.³¹ Mivel az iglói lelkész nagy érdeklődést mutatott a törökök és az Oszmán Birodalommal kapcsolatos jóslatok iránt, így több esetben merített a Turcica-irodalom gazdag terméséből is (Lonitzer, Löwenklau). Előszeretettel idézett teljes szöveggel verseket, leveleket és beszédeket, amelyeket szintén nyomtatványokból emelt át.

A szó szerinti átvételek azonban nem korlátozódnak a betétekre. Jantschius legtöbbször a narratív részeket is szó szerint lemásolta, egész bekezdéseket, egész oldala-

²⁹ David Chytraeus magyarországi kapcsolatairól: SZABÓ András, *David Chytraeus és Magyarország = Megújulás és megmaradás: Fabiny Tibor- emlékkönyv*, szerk. KORÁNYI András, Bp., Luther Kiadó, 2009, 107–112. – A rostocki professzor történeti működéséről: Detloff KLATT, *David Chytraeus als Geschichtslehrer und Geschichtsschreiber*, Rostock, 1908.

³⁰ KLATT, i. m., 110–119.

³¹ A *Theatrum Europaeum* jellegéről: KOVÁCS Zsolt, *Krónika vagy történetírói mű? A Theatrum Europaeum bemutatása 1633–1738*, Fons, 15(2008)/2, 201–232.

kat. Nagyon ritkán fordult csak elő, hogy több forrásból gyúrta össze egy esemény leírását. Általában tisztán el lehet különíteni a hosszabb-rövidebb szakaszokat, amelyeket az iglói lelkész szorgos ollója helyezett egymás mellé. Ez az igénytelen szerkesztési technika is hozzájárult ahhoz, hogy egy momentum néha több ízben feltűnik, illetve ez okozza a szigorú időrend hiányát is. Jantschius főműve tehát jórészt szolgai másolás terméke, ami forrásazonosításunk gyors sikerére is magyarázatot ad.

Mennyi hozzáadott értéket lehet felfedezni a műben? Találunk benne például néhány személyes reflexiót. A mű kezdetén például valószínűleg Jantschius hangját halljuk, amikor a szöveg Fülek bevételét isteni jótéteményként értelmezi.³² Krenzheim nyomán az iglói lelkész is értekezik az Oszmán Birodalom bukásáról.³³ Az 1595. év elejénél nem forrásai, hanem ő maga szólítja meg Krisztust és Mihály arkangyalt.³⁴ Invokációi általában pozitív kicsengésűek, a kereszténység végső győzelmét előlegezik meg. Ironikus, hogy ezek mind annak a providencialista történelemszemléletnek keretébe illeszkednek, amelynek hiányát Bartoniek Emma oly nagy örömmel és elismeréssel regisztrálta.

Öröm az ürömben, hogy a krónikában idézett dokumentumok között szerepel egy érdekes forrás. Jantschius ezt minden bizonnyal egy kéziratot másolatból ismerte, és szövegét éppen a *Bellum Hungaro-Turcicum* tartotta fenn. Az a híres beszámoló levél ez, amelyet Thököly Sebestyén 1596. november 1-én, Késmárkra hazaérkezve írt a balvégzetű mezőkeresztesi csatáról Sebastian Lubomirski szepesi sztarosztának.³⁵ A szöveget Karl Wagner már az *Analecta Scepusii* első kötetében (1774) kiadta, de a kútfő feltüntetése nélkül.³⁶ Wagner kiadványából került át Katona István nagy történeti összefoglalásába (1794) is,³⁷ ahonnan általában idézni szokás. A krónika talán egyetlen gyöngyszeme tehát egy régóta hasznosított forrás.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy a mű nem más, mint a tizenöt éves háború egykorú latin nyelvű krónikáinak egyszerű kompilációja.³⁸ Mint történetírói alkotást alig-alig lehet értékelni, a szerző hozzájárulása igen szerénynek nevezhető. Bartoniek Emma értékelése hibás volt, az általa méltatott szép latinság pedig a Jantschius által

³² *Molleriana, i. m.*, 686.

³³ *Molleriana, i. m.*, 699.

³⁴ *Molleriana, i. m.*, 726.

³⁵ *Molleriana, i. m.*, 819–822.

³⁶ Carolus WAGNER (kiad.), *Analecta Scepusii sacri et profani, pars I complectens bullas pontificum, caesarum, regumque diplomata, illustrium virorum epistolas, aliaque monumenta literaria ad notitiam Scepusii facientia*, Viennae, Joannes Thomas de Trattner, 1774, 31–34.

³⁷ Stephanus KATONA, *Historica critica regum Hungariae stirpis Austriacae*, Tomus VIII, Budae, 1794 (Ord. XXVII), 353–59.

³⁸ E tényt részben valószínűleg már Kulcsár Péter is felismerte. A magyar vonatkozású elbeszélő forrásokról készített katalógusában minden bizonnyal ezért írta Jantschius neve után lakonikusan azt, hogy „ab Isselt”. KULCSÁR Péter, *A magyar történeti irodalom lelőhelyjegyzéke a kezdetektől 1700-ig*, Bp., Balassi Kiadó, Országos Széchényi Könyvtár, 2003, 259.

használt krónikák latinsága. Ha összevetjük az iglói lelkész „művét” a kortárs Szamosközy István, Baranyai Decsi János és Istvánffy Miklós munkáival, amelyek – ha kisebb mértékben is – de szintén támaszkodtak egykorú nyomtatványokra, azonnal szemünkbe ötlük a szintetizáló igény teljes hiánya. Úgy tűnik, hogy Jantschius német nyelvű Neue Zeitungokra sem támaszkodott nagyobb mértékben, csak hosszabb narrációkat tartalmazó latin nyelvű forrásokra, mert így volt számára egyszerűbb. Különösen feltűnő a kontraszt, ha Istvánffy szerkesztési és stilisztikai igényét tekintjük.

A „Szepesség Istvánffyja” tehát sohasem létezett, csak egy mérsékelt történeti ambíciókkal bíró iglói lelkész volt. Ami miatt munkája mégis érdekes lehet, az az, hogy a szerző a legfrissebb frankfurti, lipcsei és görlitzi nyomtatványokat használta, tehát teljesen naprakészen tájékozódott a német nyelvterület történeti tárgyú könyvtermésében. Bár már 1405-ben említik a szepességi lelkész testvérület közös könyvtárát,³⁹ a használt kötetek nagy része valószínűleg inkább Jantschius magántulajdona lehetett. Kompilációja a maga módján értékes olvasástörténeti forrás.

Jantschius legnagyobb érdeme nem a krónika, hanem az általa teremtett hagyomány, amelynek ápolását a szövegben többször is utódai kötelességeként nevezte meg. Ez indította arra Stephan Xylander esperest, szepesváraljai lelkészt, hogy a maga, helyenként naplószerű művét bemásolja a középső kötetbe. Bár munkáját (*Historica continuatio belli Hungaro-Turcici et synopsis rerum gestarum per Superiorem Hungariam finitimisque locis*), ahogy címe is mutatja, hivatalosan a Jantschius-féle krónika folytatásának szánta, attól teljesen eltérő jellegű, és – Bartoniek Emma egykori értékelésével ellentétben – jóval értékesebb alkotás, mint a kompilátor elődé.⁴⁰

³⁹ HRADSKÝ, *i. m.*, 105–118.

⁴⁰ Xylander művének sajtó alá rendezésén az irodalomtörténész Szóke Kornéliával közösen jelenleg is dolgozunk.